

В. Бейліс

ТРИ САМАРКАНДСЬКИХ ФАКІГИ КІНЦЯ XI – ПОЧАТКУ XII ст.

(до питання про взаємини мусульманських духовних лідерів з караханідськими правителями)

Нечисленні й стислі повідомлення письмових джерел про суспільне життя міст Мавераннагру наприкінці XI – на початку XII ст. – період послаблення влади Караханідів і встановлення контролю сельджуцьких султанів над нею – надають лише обмежені можливості виявити позиції різних верств населення, а також релігійних угруповань у політичних конфліктах. Якщо про такі центри, як Багдад, Нішапур, Ісфаган та деякі інші міста існують повідомлення про сутички в них між представниками різних мазгабів, про реакцію городян на промови духовних наставників, то щодо міст Мавераннагру, зокрема Самарканда, привертають увагу розповіді про виступи визначних релігійних діячів проти караханідських ханів – хаканів, які вважалися главами династії. Протистояння духовних осіб їхній владі вже дістало оцінку дослідників: висловлювалася думка, що караханідські правителі користувалися певною підтримкою городян.

Що стосується мусульманського духовенства Самарканда, то його авторитет в XI–XII ст. виявлявся не тільки у тій славі, яку зажили місцеві факіги й мударріси в самому Мавераннагрі та далеко поза його межами, а й у політичному впливі, яким користувалися тут духовні лідери. Розгляду повідомлень джерел про трьох таких діячів присвячено цю розвідку.

Перший з них (за часом діяльності) – Абу-л-Ма'алі Мухаммад ібн Мухаммад ібн Зайд ал-Хусайні (405/1014-15–480/1087-88), який носив лакаби, при таманні найзнатнішим алімам – ал-Муртада Зу-ш-Шарафайн. Він народився в Багдаді, але дорослим оселився у Самарканді, а також певний час викладав, передаючи хадіси своїм учням в Ісфагані та інших містах. Абу-л-Ма'алі володів великим багатством. Про це повідомляє Ібн ал-Джавзі у некрологічному записі про нього: “Йому належало близько сорока селищ в окрузі Кета, й він витрачав суму закятю із свого майна, роздаючи щедрю милостиню. Траплялося, що він витрачав на імамів кожного окремого міста [суму] у тисячу динарів або п'ятсот чи сімсот, іноді його роздачі сягали десяти тисяч динарів, а він висловлювався про це [так]: “Це – закят мого майна, але ж я чужоземець і не знаю, хто нужденний, тому розподіліть цю суму між ними ви””.

Утримання імамів, допомога бідним забезпечували Абу-л-Ма'алі певний вплив у місті та його окрузі, але з тексту Ібн ал-Джавзі не видно, що він використовував своє майно в якихось інших цілях, окрім чисто благодійних. Немає

також підстав для припущення щодо протидії владі, навіть про неповагу до неї з боку Абу-л-Ма'алі. Увагу хана Самарканда привернули саме багатство, а, можливо, спосіб життя факіга. Не обійшлося і без заздрощів з боку іншої духовної особи міста. “Каді міста заздри́в йому, – продовжує Ібн ал-Джавзі, – й сказав Хідру ібн Ібрагіму – а це [був] малік Мавераннагру, – що в Абу-л-Ма'алі є сад, подібного якому не мають маліки, той надіслав до Абу-л-Ма'алі [посланця] з словами: “Я хочу влаштувати аудієнцію у твоєму саду”. Абу-л-Ма'алі відповів посланцю: “Немає шляху до цього, адже мої засоби до прожиття – це дозволене майно, [призначене] для того, щоб в мене збиралися духовні особи, пити [вино] там не можна”. Посланець сповістив про це еміра. Той розгнівався й надіслав його до нього вдруге, але Абу-л-Ма'алі знов повторив [ту ж саму] відповідь”.

Далі Ібн ал-Джавзі розповідає, що Хідр ібн Ібрагім виявив удаване розкаяння в своєму намірі, покликав Абу-л-Ма'алі начебто для поради щодо державних справ, а коли той з'явився, наказав ув'язнити останнього та захопив його майно. Потім наводиться повідомлення одного з вакілів (довіrenих осіб) Абу-л-Ма'алі. “Я відвідав його й сказав, що [оскільки] вони взяли твоє майно поза твоєю волею, так віддай їм у дарунок те, що вони бажають, і тебе буде звільнено. Абу-л-Ма'алі відповів: “Я не зроблю цього. Для мене гарні в'язниці й голод. На протязі деякого часу я розмірковую про себе й кажу сам собі: той, хто походить з родини пророка Аллаха, обов'язково мусить страждати від сього майна і від самого себе. А я зростав у добробуті та щасті, й це, можливо, [трапилося] внаслідок помилки в моєму [походженні]. І коли мені випала така нагода, я зрадив та дізнався, що моє походження з родини Пророка – справжнє й пов'язане з пророком Аллаха. І тепер я не стану діяти інакше, ніж так, як цього хоче Аллах Всевишній”.

Абу-л-Ма'алі позбавили їжі, й він помер у тому ж році. Його було поховано таємно, але через деякий час могила останнього стала місцем паломництва.

Розповідь Ібн ал-Джавзі, зокрема згадка про намір Хідра ібн Ібрагіма влаштувати аудієнцію-бенкет у саду, що належав знатному аліму, виявляє схожість з описом способу життя самаркандського правителя у відомому белетризованому оповіданні Нізамі ‘Аруді Самарканді. Доля Абу-л-Ма'алі не відрізняється від тієї, що спіткала його менш знатних попередників, котрі звинувачували караханідських правителів у порушенні норм шаріату: шейха Абу-л-Касіма ас-Самарканді, страченого під час правління батька Хідра – Абу Ісхака Ібрагіма Тамгач-хана (1052/1068), – та імама Ісмаїл ас-Саффару, якого наказав стратити брат Хідра – Абу-л-Хасан Наср у 1069 р. Але Абу-л-Ма'алі не тільки не виступав проти хана, а навіть був готовий з'явитися до нього як радник. Якщо вірити повідомленню Ібн ал-Джавзі, головну роль у переслідуванні родовитого аліма

зіграло бажання хана заволодіти його багатствами. Але через півтора десятиліття після смерті Абу-л-Ма'алі представник цієї ж сім'ї, що носив таку ж кунйу й ім'я – Абу-л-Ма'алі Мухаммад ібн Зайд ал-Багдаді, лишився в Самарканді, правитель якого Туган-хан призначив його своїм представником у місті під час війни із султаном Санджаром. Отже є підстави вважати, що родина багдадських алімів ал-Хусайні зберігала в Самарканді значний вплив.

Ймовірно, багатство Абу-л-Ма'алі не було чимось винятковим серед самаркандських факігів. Інший видатний представник місцевого духовенства – факіг Абу Тагір 'Абд ар-Рахман ібн Ахмад ібн 'Алак (пом. 484/1091 р.), як і Абу-л-Ма'алі, був чужинцем у Самарканді. Він народився в Ісфагані, а у Мавераннагі перебував як один з керівників (ру'аса') шафіїтів. Ібн ал-Джавзі відзначає, що він “надавав у позику емірам суми в п'ятдесят тисяч динарів та більше”. Саме побоювання за свою безпеку й майно спонукали Ібн Алака звернутися від імені городян до султана Малікшаха. “[Ібн 'Алак] зробив вигляд, нібито він вирушає в подорож у торговельних справах і в хадж – пише Ібн ал-Асір, – зустрівся із султаном, звернувся до нього зі скаргою та викликав у султана бажання [заволодіти] країною”. Ібн ал-Джавзі прямо називає Ібн 'Алака “причиною (сабаб) завоювання Самарканда”. В 482/1089 р. після тривалої облоги місто було завойоване, полоненого хана Ахмада відправлено до Ісфагана.

В наступні кілька років тривала боротьба між окремими військовими угрупованнями й їхніми командирами. Джерела не містять свідчень про роль самаркандських духовних осіб у цих зіткненнях, але активність духовенства виявилася тоді, коли султан Малікшах повернув Ахмада ібн Хідра у Самарканд. Каді та факіги міста підтримали звинувачення останнього в ересі і санкціонували його страту, об'єднавшись, таким чином, з військовими – ініціаторами змови. Останні поставили на престол двоюрідного брата Ахмада – Мас'уда ібн Мухаммада.

Дослідники звертають увагу на те, що Ахмад ібн Хідр користувався підтримкою міського населення Самарканда, яке, здається, віддавало перевагу йому, а не завойовникам-сельджукідам. На користь цього припущення свідчить те, що Абу Тагір Ібн 'Алак не наважився повернутися у це місто після його завоювання Малікшахом у 1089 р., а залишився в Багдаді та до самої смерті користувався пошаною як факіг, котрому, за словами Ібн ал-Джавзі, “не було рівних у його час ані за справедливістю, ні за вченістю”. Повагу, яку виявили до Ібн 'Алака султан Малікшах і його візир Нізам ал-Мулк, було, очевидно, пов'язано не тільки з авторитетом першого як факіга й знавця та навчителя хадісів, а й з його ініціативою походу на Мавераннагр. Дії Ібн 'Алака тим більше заслуговували на високу оцінку з боку султана і візира, оскільки частина орто-

доксального духовенства Багдада не приховувала свого негативного ставлення до завоювання Малікшахом Мавераннагру та облоги його головного міста. Візир аббасидського халіфа ал-Муктаді, видатний богослов, засновник багатьох вакфів, відомий також як історик Абу Шуджа' ар-Рудраварі (пом. 1095 р.), прилюдно засудив (у противагу самому халіфу) завоювання Самарканда Малікшахом, висловившись так: "Що це за радісна звістка, немов би було здобуто місто з числа міст безбожників, а цей народ – мусульмани, й над ними вчинили те, чого не слід заподіювати мусульманам".

Повідомлення про події у Самарканді під час суперництва між синами Малікшаха після його смерті в 485/1092 р. містять лише одне свідчення щодо участі духовних осіб у політичному житті цього міста. Йдеться про згаданий вище епізод, коли караханід Кадир-хан Джабраїл (Туган-хан) вступив у боротьбу із сином Малікшаха – Санджаром, який став ще в зовсім юнацькому віці правителем Хорасану та Мавераннагру з титулом маліка. Туган-хан залишив тоді своїм заступником (на'ібом) аліма Абу-л-Ма'алі Мухаммада ібн Зайда ал-Багдаді. За розповіддю Ібн ал-Асіра, ал-Багдаді після трьох років управління містом виступив проти Туган-хана, але останньому вдалося захопити Самарканд. Ал-Багдаді було вбито, але й сам Кадир-хан невдовзі зазнав поразки від Санджара і загинув під час битви. Можливо, саме ці події мав на увазі відомий арабський поет Абу Ісхак Ібрагім ал-Газзі (441/1049-50–524/1129-30), згадуючи у панегіричній касиді на честь султана Санджара про його перемогу над Кадир-ханом:

"А в Баурані, коли туди, шукаючи притулку, прийшов Кадир-хан, у ньому зневірилися як друзі, так і вороги.

Ти в одну мить одержав його (Бауран. – В. Б.) та подарував його хакану, й для нього густо поросли сади".

Можна припустити, що виступ Абу-л-Ма'алі ал-Багдаді проти Кадир-хана було інспіровано прихильниками Санджара, але в наших джерелах, у тому числі в касидах арабського поета, присвячених останньому, немає свідчень про це. Проте ал-Газзі засвідчив, що султан виступив як покровитель "хакана", тобто Мухаммада ібн Сулаймана (Арслан-хана). У "Дивані" ал-Газзі (точніше, в його тексті, що зберігся у рукопису Національної бібліотеки в Парижі) є вірші, присвячені "хакану", згадується його ім'я – Мухаммад. Ал-Газзі застерігає адресата касиди від пошуку "щастя поза володіннями" і відзначає "безпечність та справедливість" на Сході. За оцінкою дослідників, правління Мухаммада Арслан-хана характеризується як відносно стабільне. Але останній, що заволодів престолом за допомогою Санджара й визнав його сюзеренітет як підлеглий правитель, не здійснював повного контролю над усіма своїми володіннями. Саме у

той період Санджар доручає управління Бухарою своєму ставленикові ‘Абд ал ‘Азізу ібн ‘Умару ал-Маза, який очолив спільноту бухарських ханафітів і отримав титул садра й лакаб Бурган ал-Мілла ва-д-Дін (“Аргумент [релігійної] общини та віри”). Перед ‘Абд ал-‘Азізом лідером ханафітів Бухари був імам Абу Ісхак Ібрагім ас-Саффарі, якого Санджар після його виступу проти світської влади переселив до Мерва. В Самарканді, наскільки відомо з джерел, у перші роки правління Арслан-хана подібних виступів не було. Але в розповіді про події 507/1114–15 р. Ібн ал-Асір повідомляє, що Мухаммад ібн Сулайман (Арслан-хан) “простягав свою руку до майна підданих, заподіяв їм багато кривд і спустошив країну своїми утисками”. Можливо, повідомлення Ібн ал-Асіра ґрунтується на якомусь джерелі, що відображає оцінку його діяльності з боку ворожих щодо Арслан-хана сил.

У зв’язку з питанням про взаємини влади правителя Мавераннагру з духовними лідерами Самарканда нашу увагу привертає ще одна постать визначного діяча. Ібн ал-Асір наводить його ім’я: аш-Шаріф ал-Ашраф ібн Мухаммад ібн Абу Шуджа‘ ас-Самарканді, повідомляючи, що цьому аліму – факігу й мударрісу – “належала вся повнота влади (дослівно “розв’язування та зв’язування” – ал-халл ва-л-‘акд) і управління містом”. З оповідання Ібн ал-Асіра можна дізнатися лише про трагічне завершення його діяльності. Ал-Ашраф, за даними історика, підмовляв одного із синів Мухаммада Арслан-хана до захоплення влади, а за іншою версією Ібн ал-Асіра, разом з ра’ісом міста був організатором змови проти того ж самого сина – Насра Ібн Мухаммада. Арслан-хан звернувся по допомогу до султана Санджара та до іншого свого сина – Ахмада. Останній з’явився в Самарканді й звинуватив ал-Ашрафа у загибелі Насра. Хоча ал-Ашраф разом з ра’ісом (ім’я його не вказане в тексті) вийшов назустріч Ахмаду, той наказав його стратити. Доля ра’іса нам невідома. Незабаром після цих подій до міста підійшли війська Санджара. Незважаючи на те, що імами й кадї Самарканда звернулися до султана з листом на захист Арслан-хана, Санджар звинуватив його у скривдженні нащадків Пророка та в інших порушеннях шариату, але місто він зумів здобути лише після чотиримісячної облоги.

Додаткові відомості про ал-Ашрафа надають нам кілька касид на його честь. У двох з них його ім’я згадується в заголовку віршів, у трьох інших адресат згадується за ім’ям або лакабом. З віршів ал-Газзі, навіть якщо відкинути традиційне перебільшення заслуг й авторитету ал-Ашрафа, видно, що зв’язки імама виходили далеко за межі Самарканда. Сам по собі факт присвяти йому панегіриків свідчить про впливовість звеличуваного вельможі: у виборі адресатів ал-Газзі не часто “опускався” нижче рівня візирів.

У віршах ал-Газзі, присвячених ал-Ашрафу, немає будь-яких деталей, котрі дозволили б висловити припущення щодо дат їх створення. З аналізу всього складу “Дивана” поета можна визначити, що ці касиди були написані між 511/1118 р. – часом прибуття ал-Газзі в Хорасан – та 524/1129–30 р. – датою смерті поета. Одна з касид має заголовок: “Сказав, вихваляючи імама ас-сайїда аш-шагіда Ашрафа”, але він свідчить лише про те, що укладачеві “Дивана” була відома доля останнього (“мученика за справу віри”). У віршах мова йде про нього як про живого.

Основним мотивом панегіриків ал-Ашрафу є уславлення його авторитету як імама, навчителя віруючих:

“Полос імамату, серце (садр) віри, її дарунок, щедро поданий як невдячному створінню, так і тому, хто визнає його.

Ти – батько величі, якщо ти придбав її каламом,
великий і в тому, що написано ним у кожному рядку”.

Звернення до ал-Ашрафа як до садра неодноразово підкреслюється поетом. Можливо, ал-Газзі вкладав у це слово особливий зміст як у титул, аналогічний титулу візира (візирів того часу часто іменували садрами). Нагадаємо також, що титул садра отримали бухарські правителі (теж духовні особи) із сім’ї Ал-і Бурган. Отже в устах панегіриста це слово мало значення не тільки титулу, а й реальної влади.

“О садре! Адже садрів багато,
але таких, що радують серця, мало”.

Ал-Газзі підкреслює багатство та щедрість ал-Ашрафа:

“Якщо для людей головне бажання – накопичити гроші,
то для тебе роздати їх – найбажаніша справа”.

Для уявлення про політичну роль ал-Ашрафа у Самарканді певне значення мають згадки про прихильність до нього з боку султана і халіфа. З першим ал-Ашраф безпосередньо спілкувався:

“Потім ти зустрівся з султаном створінь та ясно розповів
про те, що в тебе є малого й великого”.

Згадується також (у тій же касиді), що емір віруючих гідно оцінює його. Ал-Газзі підкреслює належність ал-Ашрафа до сім’ї Пророка:

“Ваша зверхність – в успадкуванні Книги і за Вами, люди сім’ї Мухаммада, її роз’яснення”.

Звеличуючи сайїда ал-Ашрафа, ал-Газзі згадує про якогось його “суперника” – “заздрісника”. Очевидно, ал-Ашраф мав у місті супротивників та недоброзичливців, але в касидах ал-Газзі немає згадок або натяків на те, що Мухаммад Арслан-хан ставився до нього вороже. Виникає припущення, що ал-

Ашраф, котрий, за словами Ібн ал-Асіра, користувався повнотою влади в місті, діяв як довірена особа султана Санджара, й змова городян проти Арслан-хана (або, за іншою версією того ж історика, проти його сина Насра) була або інспірована Санджаром, або викликана діями хана чи його сина, неугодними султану. На користь цього припущення свідчить тривала облога Самарканда після стра-ти ал-Ашрафа, хоч виступ його городян було вже вгамовано, а імами і кадї міста просили припинити облогу та брали під захист Арслан-хана.

Розглянуті тут повідомлення (хоч не зовсім ясні, а іноді суперечливі) про трьох видатних духовних осіб Самарканда, що вступили у конфлікт з караханідськими ханами в різний час, дозволяють дійти висновку про їхню важливу роль у долі цього міста наприкінці XI – в перші три десятиліття XII ст. Всі вони не тільки користувалися повагою завдяки походженню із сім'ї Пророка та авторитету імамів і факігів, але мали значний вплив на управління містом, а іноді й реальну владу у ньому. Вони володіли значними багатствами і використовували це для зміцнення свого авторитету: Абу-л-Ма'алі ал-Хусайні утримував духовних осіб, роздавав щедрю милостиню, Ібн 'Алак був позикодавцем емірів, а сайїд ал-Ашраф був відомий щедрістю до своїх прихильників. Усі вони так чи інакше мали зв'язки з релігійними колами та політичними силами поза караханідськими володіннями, а Ібн 'Алак і ал-Ашраф були шановані й при дворі сельджуцьких султанів – перший – Малікшаха, другий – його сина Санджара. Судячи з того, що як Малікшаху при облозі Самарканда (двічі), так і Санджару при його втручаннях у справи останнього та всього Мавераннагру доводилося мати справу з опором населення міста, обидва султани й їхні прихильники не користувалися підтримкою більшості його населення. А відомий лист Санджара до мешканців Самарканда, що його аналізував В. В. Бартольд, свідчить, що частина духовних осіб підтримувала караханідських правителів.

Знатні та багаті факіги Ібн 'Алак і ал-Ашраф спиралися, можна припустити, лише на частину населення, вірогідно на шафїїтів, спільноту яких вони очолювали. Щодо сайїда ал-Ашрафа, то він, хоча й отримав владу в місті на певний час, мав підтримку з боку Санджара та навіть іменувався садром, не зміг добитися у центрі караханідських володінь становища, якого досягли садри Бухари із сім'ї Бурган.

На закінчення повернемося думкою до ранніх праць високоповажного Ювіляра, що започаткував півстоліття тому новий, сучасний етап дослідження складної історії держави Караханідів. Ця ініціатива надихає ще й сьогодні до підготовки нових праць як із загальних проблем цієї держави, так і з часткових питань її внутрішнього життя.